

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT

UDGIVET AF HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND
ved *W. Christiansen, Chr. Stenz og Inger Bjørn Svensson*

INDHOLD:

Johan Volquardsen:
Gammel Frederikskog

Hans Worsøe:
Gamle begravelseskikke i Terkelsbøl

Svend B. Troelsen:
Fra Spandet sogn

Urban Schrøder:
Hvordan man opnår djævelens hjælp i vanskelige sager

Henning Heilesen:
Danske gudstjenester i Mjolden efter 1864

Hans Worsøe:
Glimt fra Gabøl bys fortid

Historisk Samfund for Sønderjylland

afholder

ÅRSMØDE

søndag den 26. maj 1963 kl. 14.00 på

Hotel »Skandinavien« i Lyksborg

Dagsorden:

1. Beretning.
2. Regnskab.
3. Beretning og regnskab for Sønderjysk Månedsskrift.
4. Valg (efter tur afgår: Hans Lund og Chr. Stenz).
Endvidere er revisorerne: dr. phil. S. Schoubye og
overass. C. H. Sehr på valg.
5. Eventuelt.

Kaffe bord

Derefter foredrag af fru Elna Møller, Nationalmuseet, om »Middelalderligt kirkebyggeri i Sønderjylland«, samt en kort redegørelse for stedets historie v. pastor H. F. Petersen.

★

Opmærksomheden henledes på, at Glücksborg Slot er åbent for besøgende kl. 10–12 og 14–18.

Gammel Frederikskog

Ved Johan Volquardsen, Tetenbøl

Tilslikningen af Vidåmundingen mellem Vidding herred og Højer herred blev stærkt fremskyndet efter de store landtab efter stormfloden i 1593 og efter undergangen af Rikkelbøl 1615 og ikke mindst ved Gammel Nordstrands undergang 1634. Landtab og landvinding har således været Frislands skæbne.

Allerede omkring 1610 synes Vidåmundingen at have været et ret højt vadeland. Hertug Frederik fattede nemlig den plan at inddige hele bugten. Det lykkedes ikke, så nøjedes man 1618 med at inddige en del af Brunodde hallig (Brunoddekog — 669 demat). Efter dette arbejde købte hertug Frederik 226 demat af to herrer, der havde haft digearbejdet; det var staldmester Wilken Manteuffel og den tekniske leder af inddigningen, kaptajn Stephan Kuni Jaschky. Dette land solgte han til den forhenværende borgmester fra Meedebleck i Holland Cornelius Claasen Pietall, som ved grundlæggelsen af Frederiksstad havde været beskæftiget med forskellig afvanding og inddigninger. Hertugen planlægger også at grundlægge en sådan by ved Rudbøl. 1630 sluttede han en overenskomst med Pietall. Ifølge denne skulle han bygge et dige fra Rødenæs til Højer, og en kanal ved Rudbøl skulle forsynes med 8 havsluser. Da det drejede sig om en dæmning over et stort dyb, skulle disse sluser bygges i form af nedsænkede skibe. Landmand Henrik Jordtmand lader til at have boet på en lille hallig uden for Vidåmundingen, thi han solgte sin ejendom til dette formål. Ingeniøren Pieter Vingboons fra Amsterdam var længe beskæftiget med planlæggelsen, og Cornelius Pietall var ivrigt optaget af at vinde interessenter med kapital i Holland, således bl. a. Isaac Antony Lies. Anstrengelserne var dog næsten resultatløse, og den 31. marts 1631 trak hertugen sig tilbage fra overenskomsten. Derefter fik generaldiggreve Isaak de Moll den 11. jan. 1636 koncession på inddigningen ved Rudbøl, men heller ikke dette førte til noget.

Hele forlandet og vaderne tilhørte den gang Horsbøl herred (Vidding herred). Halligen Brunsodde lå i Vidåbugten, og dens nordlige del groede ved tilslikningen sammen med Rudbøl og Frederikskog. Den var allerede

Udsnit af kartografen Johann Meiers kort over Tønder amt 1648 fra Danckwerths Landesbeschreibung, visende Horsbøl eller Vidding herreds daværende omfang. I vadehavet er angivet beliggenheden af de ved tidligere stormfloder forsvundne kirker.

før inddigningen beboet. Hvorvidt det dog har sin rigtighed med »Trindsum Kapel« som ifølge det Geertske landkort skal have ligget der, kan ikke eftervises. Ganske vist betegnes sandbankerne der i vaderne som Trindsand Trind er et hyppigt forekommende stednavn ved Vestkysten.

Når man dér iagttager den regelmæssige rektangulære inddeling af felterne, finder man kun ringe tegn på ældre halligland. En undtagelse er den såkaldte Inspektørvarf. Formodentlig flød her et vandløb fra Vidåen til denne bebyggelse, som man i 1692 slog en dæmning over. Her har Meier på sit landkort indtegnet Trindsum Kapel. Man finder også her nogle højdepunkter mellem 2,3 og 2,8° NN.

Disse store vader lå mange årtier hen uden diger. De blev hovedsagelig benyttet af beboerne i Horsbøl herred til græsning af kreaturer og får og til højbjærgning. Men alligevel krævedes en afgift af de daværende gottorpske embedsmænd, en afgift, som disse ikke retsgyldigt kunne gøre krav på. Uden hertugens vidende vandrede de da også i embedsmændenes lommer.

I året 1665 bekendtgjordes ved en hertugelig befaling fra alle prædikestole i Vidding herred, at alt vadeland uden for Rikkelsbøl og Brunodde skulle udbydes til forpagtning gennem kornskriver Peter Preuss. I den anledning krævedes i løbet af 14 dage en optegnelse over alle havdiger, mellemdiger og spadeland og af alle nyde friheder. Diggreve og landfoged Johan Preuss på Fokkebøl protesterede, og i et brev til hertugen beder han om, at dette vadeland som hidtil overlades ham som indkomster fra hans greveembede.

Den nordlige del af Hørsbøl eller Vidding herred i større målestok, ligeledes efter kort tegnet af Johann Meier og trykt hos Danckwært. Kortet viser forholdene i året 1652 i arealerne syd for den senere Frederikskog.

Han skriver om det, »hidtil så ringe vadeland«, at det beregnes ham med årlig 20 rdl.

Heller ikke de velhavende landbesiddere såsom herredsfogder og herredsrådmænd havde nogen interesse i inddigningen, fordi de i så fald i reglen blev tilsidesat af de hertugelige embedsmænd, som fik det nye land.

Landvindingen i den omtalte bugt skred dog stadig fremad. Den 15. oktober 1690 udgav hertug Christian Albrecht på Gottorp en oktroj, hvori han overlod landet, som var beliggende ved Hørsbøl herred og Brunodde kog, til inddigning.

Som det var tilfældet på Nordstrand skulle beboerne nyde det ny inddigede land kvit og frit uden nogen som helst afdrag i 17 år efter inddigningens afslutning. Først efter denne tid skulle der betales $\frac{1}{2}$ rbd. pr. demat til det fyrstelige kammer. For landets produkter skulle der i de 17 år ingen told beregnes, og der skulle tilsikres frit erhverv. Den, der ejede 60 demat var hovedparticipant og havde fri jagt og fiskeri uden og inden for diget. Fem hovedparticipanter skulle sammen med deres valgte inspektør, en dommer og tre rådmænd afsige dom. I kogen skulle Ejdersted landret være gældende.

I året 1692 begyndte arbejdet under diggreve Paul Schabau fra Rudbøl. Han døde den 25. juni 1699. Siden 1681 havde han været diggreve og var blevet understøttet af vicediggreve Wulf Arends. Men arbejdets egentlige ledelse lå i hænderne hos lens- og digefoged Sibbern Carstens, gårdejer på

Store Bombøl. Han var søn af Carsten Sibbersen (f. 1620, død 9. 1. 1681). Han havde giftet sig ind på gården. Hans hustru hed Nette, født Lützen. 1691 overtog han efter svigerfaderen gården og samtlige embeder. Hans broder var den senere diggreve i Tønder amt Christian Sibbers (født 1654, død 1732).

Under disse indfødte friseres sagkyndige ledelse gik digearbejdet godt fremad og blev afsluttet endnu samme år, 1692. Det var da også med en vis stolthed, disse digebyggere kunne præge valgsproget »ex mari natus« (født af havet), hvilket er fremstillet i Frederikskogs våben, der findes anbragt på brudedøren til Højer kirke. Desuden stiftede Viddingherreds digefoged Sibbern Carstens på Store Bombøl i taknemmelighed over værkets heldige afslutning den smukke triumfkorsgruppe, der endnu den dag i dag ses i Klangsbøl kirke. Han lod den forsyne med sit eget og hustruens navn. Godt 1202 demat udmærket jord var vundet. Deraf tilhørte ca. 100 demat Sibbern Carstens, der blev den første kogsinspektør.

Indtil hele Vidåbugtens inddigning i 1861 hørte befolkningen i Gammel Frederikskog i kirkelig henseende dels til Rødenæs, dels til Aventoft. Præsten fra Rødenæs førte tilsyn med skolerne i Frederikskog og Rudbølkog. Frederikskogs indbyggertal lå i årene 1760 til 1895 mellem 25 og 39 personer.

De to markanteste bopladser er de endnu velholdte varfer Kenkelhof og Inspektørvarf. På sidstnævnte boede fra ca. 1714—1720 Thomas Thomsen, der stammede fra Rudbølgård. Han blev i 1717 gift med Anna, datter af Nis Ebsen fra Rødenæs. Da han i 1720 afgik ved døden, giftede enken sig anden gang, det var i 1722 med Stephan Boetius fra Tønder. Den 4. 12. 1723 fødtes deres søn Thomas og 1726 sønnen Johan. Fra hendes første ægteskab var der en datter, Ester, som blev gift den 22. 5. 1739 med pastor Jakob Roost, Rødenæs. Han var søn af borgmester Roost i Tønder.

Ca. 1765 ejedes Inspektørvarft af Hans Brodersen fra Kjærgård, en svoger til Peter Andersen, Kannikhus. Derefter overtog sønnen, Henrik Brodersen gården. Han afgik ved døden den 5. 8. 1848.

På gården Kenkelhof levede oprindelig familien Heyksen, der stammede fra Rødenæs. 1724 døde Sønke Heyksen og 1728 Jakob Heyksen. Enten ved giftermål eller ved køb gik ejendommen ca. 1691 over til provst Stephan Kenkels familie. I året 1769 lå der endnu en Hauberg på varfen.

Jordens bonitet i Frederikskog var særdeles god, og dens produkter nød stor anseelse. Da f. eks. lens- og digefoged Jens Atgens fra Diedersbøl i efteråret 1730 sendte den højædle kancelliråd Georg de Bähr i Tønder et par fede beder til brug i husholdningen, skrev han, at han ønskede en god modtagelse og fortæring i sundhed og fornøjelse. Skulle man synes, at de var ret fede, måtte man betænke, at de ikke blot var tre år gamle, men at de også havde græsset i Frederikskog.

Landbesiddernes 17 friår løb hen uden særlige digeskader. Men så 26 år efter inddigningen kom de første store digebrud; særlig i julenatten 1717 løb den nye kog fuld af havvand. Efter at man lige havde påbegyndt udbedringen, kom der en isflod den 25. februar 1718. Den dækkede jorden med næsten to meter tykke isflager.

Men om ødelæggelsernes fuldendelse nævner kronisterne nytårsfloden 1720/21. Vandet stod da een til to fod over de tidligere floders vandstand. Næsten hele havdiget omkring Frederikskog blev skyllet bort og ødelagt. Beboerne blev fuldstændigt ruinerede, de ventede indtægter var utilstrækkelige. Og dertil kom krigsbyrderne efter Den store nordiske Krig. Der foreligger talrige indberetninger til regeringen.

I Viddingherred gik det ikke bedre, også her var der opstået stor fattigdom efter digebruddene. Den 17. februar 1721 besluttede alle lens- og rådmænd i herredet at sende lens- og digefoged Jens Atgens fra Diedersbøl med en bønsskrift til kongen i København. Samtidig skulle han varetage Frederikskogs interesser og ønsker. Rejsen påbegyndtes den 22. februar, og gård-ejer Lewe Melfsen fra Toftum betalte som forskud for herredet 150 rbdl til rejseomkostninger. Der findes en nøjagtig rejsebeskrivelse over denne tur, der varede 33 dage. Jens Atgens boede over for slottet foran Holmens kirke nr. 3. Flere gange blev han modtaget af kongen, og den 18. marts blev der bevilget ham 6000 rbdl. af krigskassen i Rendsborg. Han klagede over forhandlingernes forløb og anførte, at den samlede skade ved digerne beløb sig til 50 424 rbdl. Dog glædede han sig over at have fundet en god hjælper ved opstilling af bønsskrifter i en søn af kancelliråd Petreus. Han studerede i København.

Efter en ny inddigning og sikring af kogen udførtes på befaling af kammerherre og amtmand von Holstein en nøjagtig opmåling gennem landmålerne Hans Hensen og Naaman Jensen. Denne var afsluttet den 27. nov. 1721. Peter Strucks arvinger ejede godt 200 demat, kogsinspektør Peter Thomsen, Poppenbøl 57, Andreas Todsen, der blev stamfar til den udbredte Todsenfamilie, 48, Hans Schau, købmand og eneforpagter af østersbankeerne, Højer 22, Jens Momsen, der var bedstefar til den kendte historiker Theodor Momsen, 19, pastor Fries, Abild, 18, birkefoged Poul Thomsen, Ballum, 17 demat. Der anføres i alt 55 ejere.

KOGSINSPEKTØRER FRA 1692 TIL NU:

1692 – 1704	Sibbern Carstens, digefoged, Store Bombøl.
1704 – 1709	Peter Thomsen, rådmænd, Rudbølgård.
1709 – 1740	Andreas Heinemann, Tønder.
1740 – 1758	Jacob Hennings, købmand, Tønder, d. 1758, 49 år.
1758 – 1759	Peter Todsen, østersbankeforpagter, Højer.
1759 – 1774	Peter Thomsen, Poppenbøl, søn af P. Thomsen, d. 1783.
1774 – 1783	Friedrich Andersen, gødsinspektør, Møgeltønder.

1783 — 1822	Hans Brodersen, gårdejer, Frederikskog.
1822 — 1848	Hans Heinrich Brodersen, søn af forannævnte.
1848 — 1856	Carsten Dedlef Carstensen, Højer.
1856 — 1901	H. C. Refslund, cand phil.
1901 — 1940	Andreas Todsén Mathiesen, Højer.
1940 —	Fritz Sønnichsen, Højer.

Benyttede kilder:

Eckermann: »Kanalbauprojekt von 1629«. Zeitschr. d. Gesellschaft f. Schl.-Holst. Geschichte B. 26.

J. Schmidt Petersen: Flurnamen Nordfrieslands. Geodætisk Institut: »Højer«.

Landsarkiv Slesvig (LA). Axx. nr. 949.

Historie af Brunsodde kog (forf.).

Eckermann: Zeitschr. d. Gesellschaft osv. B. 21.

I. A. Petersen: Wanderungen durch die Herzogtümer II.

L. Andresen: Tonderner Einwohnerbuch.

Fra den frisiske adelsslægt Frodsen.

Kunstdenkmåler d. Kr. Südtondern, 1939.

H. N. A. Jensen: Kirchl. Statistik 1841, II.

Ahrends: Gejstligheden i Slesvig og Holsten.

Kirkearkiv Horsbøl: »Fattigvæsen«.

Gaspari: Urkunden u. Materialien zu Staatsverw. nord. Reiche, 1790.

LA. A 161, C 01 14, no. 1621, a 1721-26.

LA. A 161, C 01 14 1629.

Desuden benyttet:

Westphalen: Monumenta inedita rerum germanicarum, II.

Johs. Stenstrup: Stednavne.

Schrøders Topographic.

Rolfs: Geschichte des Kirchspiels Høyer.

»Familier ved Vestkysten« af forfatteren.

Gamle begravelsesskikke i Terkelsbøl, Tinglev sogn

Af Hans Worsøe

Skik og brug vedrørende livets højtider holder sig ofte uforandret gennem generationer eller forandres langsomt og umærkeligt. Det hører til sjældenhederne, at disse skikke pludselig forandres, men det sker. Som for eksempel da de Terkelsbøl bymænd den 11. oktober 1879 trådte sammen og bestemte som følger:

Vi unntertegnede beboere af kommunen Terkelsbøl har under dags dato efter fælles overvejelse taget den beslutning for fremtiden at give slip på en del af de sæder og skikke, som ved begravelserne hidtil var de herskende iblandt os, og vi forpligter os for os og vore gensidig til fra denne dag af ved forekommende dødsfald at iagttage følgende bestemmelser:

1. Såfremt et dødsfald indtræder, bliver samme som skik og brug hidtil var ved en af husets folk bekendtgjort for naboer og venner, uden at der finder et såkaldt »strålæg« sted, også det såkaldte »kistelæg« falder for fremtiden ganske bort.

2. Indbydelsen til at følge den afdøde til graven sker, hvis der ligger en søndag mellem dødsdagen og begravelsesdagen fra prædikestolen og ly-

der ikke blot til byens beboere, men til enhver i hele sognet, som agter at bevise den afdøde den sidste ære. Kan indbydelsen derimod ikke ske på en søndag, har vedkommende at drage omsorg for, at sådant sker på anden måde, f. eks. ved en kort skrivelse til enhver af sognets skoler. Bærerne og andre, som skulle overtage bestillinger, bliver indbudt af den afdødes nærmeste pårørende.

3. På begravelsesdagen bliver gæsterne om morgenen trakteret med kaffe, smørrebrød o. s. v. uden at der dog gøres større opvartning, som hidtil skik og brug var. Efter endt jordefærd vender enhver tilbage til sit hjem, kun den afdødes nærmeste slægtning tager ind i sørgehuset, og ingen uden disse indbydes til noget måltid.

Indbefatter nu de tre anførte punkter det væsentlige indhold af den beslutning, som vi undertegnede fra idag af ville rette os efter, så har vi dog troet, for den nærmeste fremtid at måtte gøre en undtagelse med hensyn til dem, som allerede ved kontrakter eller på anden måde har overtaget en forpligtelse imod deres endnu levende forældre; dog skal denne undtagelse alene komme til anvendelse i det tilfælde, at den afdøde udtrykkelig har forlangt at jordes efter gammel skik og brug. For alle andre tilfælde forpligter vi os ved vor egenhændige underskrift til, hverken at lade udgå eller modtage nogen indbydelse, som strider mod denne vor beslutning.

Således sket Terkelsbøl, den 11. oktober 1879.

Chr. Juhl (kommuneforstanderen).

Gemeindesiegel Terkelsbüll. Desuden underskrevet af følgende: Andr. Joh. Christensen, Jep Andersen, Samuel Hansen, A. Dircks, A. Martensen, L. Jürgensen, Peter Boisen Jepsen, Peter Jessen, E. Jespersen, Andreas Husted, Rasmus A. Holm, Ch. F. Raben.

Til yderligere belysning af begravesskikkene kan præstens og degnens takster ved begravelse fra kirkeinventariet 1782 anføres: Præsten havde krav på følgende gebyrer: For parentation (dvs.: tale ved begravelsen), som ikke bruges meget: 3 mark, for prædiken i kirken: 3 mark, som skal lægges til ham på alteret efter begravelsen. Hvis nogen vil give mere, sker det »blot af godhed«. Degnen får 1 mark for et lig, ved parentation desuden 1 mark for at synge, og bliver han hentet i Tinglev by for at synge et lig fra hjemmet til kirken, får han yderligere 1 mark.

Det kunne være interessant, om man fra lokal side kunne få oplyst til Månedsskriftet, hvornår den sidste begravelse efter gammel skik fandt sted i Terkelsbøl? Er der nogen af vore læsere, der kan hjælpe?

FRA SPANDET SOGN

Af Svend B. Troelsen

Sønderjyllands nordvestlige hjørne udgøres af Hvidding herred, der omfatter følgende sogne: Arrild — Brøns — Hviding — Højrup — Rejsby — Roager — Skærbæk — Spandet — Vodder. Herredet var efter fredsslutningen i 1864 blevet formindsket en hel del, idet sognene Seem, V. Vedsted og Ribe Domkirke landsogn i modsætning til den øvrige del af herredet forblev ved Danmark og kom til at udgøre en del af Ribe herred. Indtil 1920 hørte Hviding herred til Haderslev amt, medens det nu udgør den nordlige del af Tønder amt. Af herredets 9 sogne er Spandet et af de mindste på 2708 ha, kun Roager og Rejsby er mindre.¹ De mange gravhøje i sognet tyder på en ret udstrakt bebyggelse i oldtiden, men ikke desto mindre er Spandet det af Hviding herreds sogne, som ved middelalderens slutning møder med det færreste antal ottinger. Alle sogne i Vestslesvig var i tidligere tider inddelt i ottinger, en inddeling, hvis oprindelse fortaber sig helt tilbage i oldtiden.

Ifølge et stiftsregister fra 1599 skulle Spandet sogn være inddelt i 36 ottinger. Heraf Riberhus 4 ott. — Haderslevhus 11 ott. — Fru Magdalene Sehested 21 ott. Magdalene Sehested var enke efter Mourids Podebusk og datter af den tidligere lensmand i Ribe Claus Sehested. Hun boede på Korsbrødregård i Ribe.² Dette stiftsregister mangler dog 10 ottinger, idet der ifølge en præsteindberetning fra 1765 skulle være 46. Der mangler selve herregården, Spandetgård, den senere landsby Spandetgårde, der omfattede 8 otting. Denne er ikke medtaget i registeret, da den ikke betalte tiende. Det samme er nemlig tilfældet med gården »Vesterbæk« i Roager sogn³ eller »Høgsbrogård« i Hviding sogn.⁴ Desuden er præstegården på 2 otting heller ikke medregnet. Med et ottingstal på 46 er Spandet sogn så langt det mindste i herredet, de nærmeste sogne Roager, Højrup og Vodder ligger med ottingstal, der er dobbelt så store. Det ser således mærkeligt ud, at Roager, der er lidt mindre end Spandet sogn, skulle have et ottingstal, der ligger på omtrent det dobbelte, og det samme med Rejsby, der jo er langt mindre i areal, nemlig kun 1830 ha, og dog har dette sogn 88 otting. Hvad her spiller ind, kan man ikke i dag se klart, thi Spandet sogn synes dog ikke at være det mindst frugtbare. Det er måske oldtidens bebyggelsesforhold, der her har haft betydning.

Herregården, »Spandetgård«, som indtil middelalderens slutning lå i nærheden af kirken, ejedes på reformationstiden, i 1530-erne, af Claus Sehested. Han er født på halvøen Svans, og faderen Sivard Sehested ejede her godset Krisby. Da Claus Sehested blev ejer af Spandetgård og kom til Vestslesvig, blev han gift med Elisabeth Thomasdatter Juel. Hun var datter af

Thomas Iversen Juel, der var forlenet med Trøjborg. I 1531 blev Claus Sehested forlenet med Korsbrødregård i Ribe med alt dens gods, rente og retigheder for en periode af 14 år. (Korsbrødregård i Ribe var identisk med Skt. Hans Kloster). Desuden skulle han give de præster, der var tilstede, føde og klæder, som de var vant til at få.⁵ Efter reformationen i 1536 hørte klosteret op med at bestå, og det blev befalet, at bygningerne skulle nedrives, men det skete dog ikke, idet Claus Sehested flyttede fra Spandetgård og tog bopæl i Korsbrødregård. I 1543 blev han lensmand på Riberhus. Nytårsdag 1547 fik han skøde af kongen på Korsbrødregård, samt det meste af det gods, som hørte til denne, for 7564 daler. Blandt andet omfattede dette gods 5 gårde i Spandet og 3 gårde i Fjersted i samme sogn, og derunder også en eng, kaldet Priers enemærke. Alene dette gods i Spandet sogn, som herved kom i Sehesteds hænder, var på 17 otting; i alt bestod godset af 60 gårde og 2 vandmøller.⁶

Det er herefter klart, at den oprindelige herregård i Spandet kun omfattede det nuværende Spandetgårde, der da var på 8 otting, samt den lille landsby Mølby, der ligger lige nord for den tidligere herregård. Mølby var vel i middelalderen en gård på 4 otting, men blev af en eller anden stormand på Spandetgård udlagt til 12 forbedelser eller kådnersteder. Disse små steder beboedes af småhåndværkere og arbejdere, der muligvis har gjort nogle dages tjeneste på herregården.⁷

I 1558 blev Claus Sehesteds eneste datter, Magdalene, gift med Mourids Podebusk til Kørup på Fyn. Han var søn af Klaus Podebusk til Krapperup og sønnesøn af Predbjørn Podebusk, der i begyndelsen af 1500-tallet var lensmand i Ribe.

Mourids Podebusk var en meget betydelig mand, han ejede Kørupgård efter sin fader og senere også herregården Lerbæk i Vendsyssel, foruden huse i Ribe, Odense og København. Da hans svigerfader Claus Sehested døde i 1568, arvede han også alle dennes ejendomme, blandt andet Korsbrødregård og Spandetgård. Han var bekendt i Ribe for sin voldsomhed og sin foragt for loven, idet han næsten til stadighed lå i strid med byen og dens indbyggere.⁸ I juni måned 1570 klagede præsten i Spandet, hr. Asser Pedersen, over, at Mourids Podebusk havde slået ham med en tyk stok, fordi han efter provstens anvisning havde revset og formanet en af Podebusks bønder. Herover bad præsten nu om hertugens beskyttelse. I 1574 klager Mourids Podebusk da til kongen over, at Spandet præst besværrer hans bønder med nye pålæg. Kongen befaler da biskoppen at undersøge sagen nærmere.⁹ Hovedbygningen til Spandetgård lod Mourids Podebusk nedrive i 1584. Der var i 1585 seks tømmermænd, som vidnede, at de havde været med ved arbejdet på nedrivningen af det store hus på Spandetgård. Jorden er vel efter dette blevet udskiftet i flere gårde, de såkaldte Spandetgårde, hvilket er navnet på landsbyen, der ligger ved kirken.¹⁰

Mourids Podebusk havde tre børn, sønnerne Klaus og Predbjørn samt datteren Gisel. Hun blev gift 6. aug. 1592 med adelsmanden Otto Kristoffer Rosenkrands til Boller. Han var født på Boller, herregården på sydsiden af Horsens fjord, og var søn af den da bekendte rigsmarsk Holger Rosenkrands og Karen Gyldenstjerne.¹¹ Da Mourids Podebusk i 1593 døde, arvede svigersønnen alt hans gods, heri Korsbrødregård og Spandetgård. Sviigersønnen, Otto Kristoffer Rosenkrands, var en meget dårlig økonom, og det gik ret hurtigt ned ad bakke med hans pengeforhold. Kort efter 1610 pantsatte han det meste af godset, som hørte under Korsbrødregård, til den holstenske greve, Gert Rantzau, der var en af datidens rigeste mænd, og foruden at være statholder i hertugdømmerne var ejer af flere store godser blandt andet Bredenberg ved Itzeho, som var hans hovedsæde, og Lindeved sydvest for Flensborg. Dette gods ved Ribe fik Gert Rantzau nu i pant for 22.000 rdl. Dog, Otto Krist. Rosenkrands' forhold blev ikke bedre, så den 5. dec. 1616 solgte han alt det pantsatte gods, heri også Spandetgård, blot ikke selve Korsbrødregård, til Gert Rantzau for 33.808 rdl. 22 skill. lybsk. Rosenkrands fik samme dag udstedt et købebrev på 11.000 rdl., idet resten, de 22.808 rdl. 22 skill., var den sum for hvilken godset var pantsat plus renterne af samme.¹² Dette gods var beliggende i 13 sogne rundt om Ribe. Dog var der intet sogn, hvor der var så meget gods som i Spandet. I Spandetgårde var der 4 gårde på 8 otting, i Spandet by 7 gårde på ialt 11 otting, i Fjersted var der 3 gårde på tilsammen 6 otting samt 2 kådnersteder, og endelig var der i Mølby 13 steder, som ialt udgjorde 4 otting. Så lå der i Spandetgårde en kro og et kådnersted, som også hørte med. Ialt 29 ottinger, det vil sige 63 % af hele Spandet sogn¹³ Alt dette gods, som Gert Rantzau her kom i besiddelse af, lagde han ind under et af sine godser, nemlig det før omtalte Lindeved, der lå i Sydslesvig, midt mellem Flensborg og Bredsted, i Store Vi sogn. Kun tre år tidligere var Lindeved blevet betydelig udvidet ved godskøb og da også fra Nordslesvig. Gert Rantzau havde i 1613 af kreditorerne til den i 1610 henrettede Kristoffer Rosenkrands til Høgsbro og Kogsbøl købt godserne Høgsbro, Vesterbæk og Kogsbøl for ialt 32.000 rdl.¹⁴ Godset Kogsbøl afhændede han dog nogle år efter, idet det blev givet som medgift til hans datter Hedwig.

Det lindevedske gods på Ribeeegnen stammer altså fra Korsbrødregård (Skt. Hans Kloster) i Ribe og Spandetgård, købt 1616 af Otto Kristoffer Rosenkrands, samt Høgsbrogård i Hviding sogn og Vesterbæk i Roager sogn, købt 1613 af Kristoffer Rosenkrands' kreditorer.¹⁵ Til at varetage godsets interesser var der ansat en foged, som boede på Høgsbrogård. Distriktet blev dog senere opdelt i tre områder, nemlig fogderierne Høgsbro, Spandet og Mejlbj. Fogederiet Spandet kom til at omfatte alle de lindevedske ejendomme i Spandet sogn, samt en gård i Warming, Seem sogn. Igennem næsten 200 år hørte 63 % af Spandet sogns gårde og huse under et

gods, hvis hovedsæde lå knap 100 km borte. Dette fik da også til følge, at godsets fæstere på denne egn ikke kom til at øve nogen form for hoveri, ligesom disse også blev tingpligtige under Hviding herreds ting.

Kun godt og vel en menneskealder efter, at den største part af Spandet sogn var blevet lagt under Lindeved, rantes sognet såvel som hele egnen af en katastrofe, vel den største i sognets historie. Det var i det Herrens år 1659, at først svenskerne drog hærgende gennem egnen, og de efterfulgtes af polakkerne og brandenborgerne, og i soldaternes spor fulgte pesten.¹⁶ Vi ved ikke, hvor mange mennesker der blev ofre for pestdøden i Spandet sogn, da kirkebøgerne vel sagtens gik til grunde ved præstegårdens brand den 24. febr. 1736. Derimod får man et godt indtryk af, hvor hårdt det er gået ud over egnen ved at læse i de lindevedske regnskaber fra 1661–62, heri findes en liste, som opgiver alt det gods, der blev lagt øde under krigen. Denne liste viser for Spandets vedkommende, at her synes at være sket den helt store katastrofe. I 1647 var der under Lindeved 33 beboede steder, og i 1661–62 angives nu, at 29 steder er øde i samme sogn. Dette kunne vel synes overdrevet, idet det forudsætter, at ca. 88 % af sognet blev lagt øde i krigens tid.¹⁷ Jordebogen for Haderslevhus 1662 har tre beboede steder og Møgeltønderhus' jordebog fra samme år angiver to steder.¹⁸ Sammenligner man disse med tallene fra før krigen, kommer man til det resultat, at i Spandet er ca. 80 % af sognet blevet lagt øde i 1659. Der fortælles, at beboerne i disse strenge tider søgte tilflugt i en højmose nord for kirken. Her følte man sig i sikkerhed og medbragte ejendele og værdier, thi mosen var kun tilgængelig på et bestemt sted.¹⁹

Det var, hvad fremmede soldater havde bedrevet i Spandet, men i det følgende skal fortælles om en episode, som blev udøvet af nogle af landets egne soldater, og som ganske givet har sat sindene i bevægelse i det lille landsbysamfund omkring Spandetgårde og Mølby.

Det var en times tid før dag en kold vintermorgen den 26. marts 1692, at tre soldater fra Ribe gjorde holdt uden for døren til et af de små huse, der lå på række i den lille landsby Mølby. I huset boede Jens Willadsen, der kort forinden var blevet gift med Kirsten Hansdatter. Soldaterne buldrede på døren, men da ingen lukkede op, stødte de døren ind og trak manden ud af sengen. De gav ham derefter en omgang klø for at gøre ham mør til at springe soldat. Om han havde været i klørerne på soldaterhververe før, melder historien ikke noget om, men enden blev, at de slæbte ham med til Ribe og gav ham prygl. Undertiden prøvede man også at lokke ham med penge, og til sidst måtte Jens Willadsen trække i soldatertrøjen. Hans stakels kone, der jo var Lindeved undersåt, henvendte sig da om hjælp hos sit herskab, men heller ikke dette synes at have givet noget resultat.²⁰

Der gik omtrent fire år, og Jens Willadsen har i denne tid sikkert været soldat, men nu var han deserteret. Natten mellem den 16. og 17. marts

1696 stod tre soldater atter uden for et hus i Mølby, men nu var det et andet, nemlig tækkemanden, Willads Hansens hus. Soldaterne var de to granaderer Niels Bertelsen og Jens Svendsen, samt underofficeren Johan Lorenzen. Tækkemanden var ingen anden end faderen til den deserterede Jens Willadsen, der nu øjensynlig blev eftersøgt i sin faders hus. De begyndte at støde på husets dør med geværerne, og Willads Hansen råbte da, at alle var i seng, men da de blev ved med at buldre på døren, råbte han, at de skulle vente lidt, indtil han kom op og fik lidt tøj på. Han stod op af sengen og gik hen til døren, men da han opdagede, at det var soldater, som stod udenfor, ville han ikke lukke op for dem. De skældte ud og truede med at skyde ham eller sætte ild på huset, hvis ikke han lukkede op. Han gav dem dog svar igen og sagde, at det havde ingen nød, thi der var jo fred i kongens lande. En af soldaterne, Niels Bertelsen, skød da gennem døren og traf tækkemanden i højre side af ryggen lige over hoften med en rundkugle. Willads Hansen faldt om på gulvet og krøb på alle fire hen til sengen, men inden der var gået en time, var han død. Der blev nu rejst tiltale mod soldaterne, der blev ført til Kolding og sat fast. Forinden havde underofficeren, Johan Lorenzen, dog fået enken til at skrive under på, at det var et vådeskud, der dræbte hendes mand, idet flinten gik løs. Sønnen, Matz Willadsen, protesterede mod dette og sagde, at moderen var gammel, og hun vidste ikke, hvad hun sagde, desuden var hun bange for soldaterne. Enden blev, at herredsfogden ikke kom til at dømme i sagen, som blev overgivet til en anden retsinstans.²¹

Det er ikke muligt, at hente oplysninger af nogen art fra kirkebogen, da Spandet sogns ældste kirkebøger, som tidligere nævnt, sikkert er brændt ved præstegårdens brand 1736. Om denne brand kan fortælles følgende ifølge præsten, hr. Christopher Kruuses vidneudsagn.

Klokken var henimod 2 over midnat natten til den 24. feb. 1736, da hr. Kruuse og hans kone blev vækket af deres tjenestepige, Anne Pedersdatter, der sammen med en pige fra Spandetgård vågede over præstens mindste barn, der var død om eftermiddagen. Det var nu på høje tid at komme ud, da alt stod i lys lue. Præsten greb præstekjolen i den ene hånd og kirkens kalk og disk i den anden og styrtede så gennem ilden ud i haven. Hans kone, der ikke nåede at få tøj på, sørgede for at få bjerget liget af sit døde barn ud af studerekammeret, hvor det allerede brændte gennem loftet ned i præstens bøger. Den førnævnte tjenestepige fik fat i præstens to levende børn og bar et i hver arm ud gennem røgen og ilden. Det var dog på et hængende hår, at hun slap ud, idet hun faldt flere gange, før det lykkedes hende at nå uden for ildens rækkevidde. Ved denne brand mistede pastor Kruuse alt, hvad han ejede, køer, får, svin og høns, alt sit husgeråd af kobber, tin og messing, samt den smule guld og sølv han havde. Han mistede linned, både fint og groft, gangklæder, sengeklæder og proviant, samt

alle sine bøger og møbler. Ialt brændte af bygninger 14 fag salshus og 46 fag lade, hvilket sikkert har været alle præstegårdens bygninger. Der boede endnu en familie i præstegården. Det var Hans Pedersen Hyremand, der boede her med kone og fem sm åbørn. Han havde vel forpagtet en del af gården for 6 år, ifølge en overenskomst med præsten. Han mistede ved branden 16 travertærsket rug, 8 skp. sædebyg, 3 til 4 travertærsket byg, samt andet sædebyg og foder, som lå på loftet. Desuden indebrændte alle hans får, 3 kalve og 2 kvier, alle redskaber, samt gang- og sengeklæder. Det eneste, han fik reddet, var en kiste med klæder, ellers kom både han og hans kone samt deres børn så godt som nøgne ud af huset. Denne brand skete, medens folk i byen lå i deres bedste søvn, så da de blev vækket, var præstegården nedbrændt.²²

I dag er disse hændelser forlængst gået i glemmebogen, men for menneskene i datidens mere isolerede landsbysamfund har den slags begivenheder sikkert været samtaleemner i lange tider.

Noter og henvisninger:

1. Trap: Danmark, 4. udg., IX bd., s. 293. 2. S.Jy. Årb. 1937 s. 109. 3. S.Jy. Årb. 1913 s. 87. 4. S.Jy. Årb. 1913 s. 83. 5. J. Kinch: Ribe bys historie I s. 483. 6. J. Kinch: Ribe bys historie I s. 545. 7. S.Jy. Årb. 1913 s. 90. 8. J. Kinch: Ribe bys historie II s. 123. 9. J. Kinch: Ribe bys historie II s. 133. 10. J. Kinch: Ribe bys historie II s. 124. 11. Trap: Danmark, 4. udg., VII bd. s. 523. 12. Gamle lindevedske tingsvidner (1535–1736) nr. 140. LA. Åb. 13. Acta C XII⁴ nr. 131. LA. Sch. 14. Max Rasch: Rittergut Koxbüll s. 24. 15. Der er ofte sket en forveksling af de to navne: Otto Kristoffer Rosenkrands til Bol-	- ler og Kristoffer Rosenkrands til Høgsbro. Sidstnævnte er født på gården Kogsbøl og søn af Bendix Rosenkrands, der tilhører den såkaldte sønderjyske linie af slægten Rosenkrands. Kristoffer Rosenkrands blev 1610 henrettet for forfalskninger af gældsbreve. 16. Acta C XII⁴ nr. 159. LA. Sch. 17. Acta C XII⁴ nr. 151. LA. Sch. 18. Haderslevhus jordebøger 1662–63. RArk. 19. Møgeltonderhuus jordebøger 1662. RArk. 20. Gamle lindevedske tingsvidner (1535–1736) nr. 267. LA. Åb. 21. Gamle lindevedske tingsvidner (1535–1736) nr. 280. LA. Åb. 22. Hviding herreds tingbog feb. md. 1736. LA. Åb.

Hvordan man opnår djævelens hjælp i vanskelige sager

Ved Urban Schrøder

Blandt afdøde overarkivar, dr. theol. *Bjørn Kornerups* efterladte arbejder, af hvilke nogle opbevares i Institut for danske Kirkehistorie i København, findes også nedenstående eksempler på slesvigske djævlbesværgelser fra det 18. århundrede. Kornerup oplyser i sine indledende bemærkninger, at han har fremdraget dem blandt »Kirkelige Sager« i »De sønderborgske Hertugers Arkiv, Glücksburg« i Rigsarkivet. Foruden den danske tekst, som bringes her, findes også en tysk tekst, der dog blot er en oversættelse af den

danske. Der foreligger intet om, i hvilken sammenhæng aktstykket oprindeligt har hørt hjemme. Men Kornerup antager, at det stammer fra en retssag. Teksten, som bringes her med sin originale retskrivning og sin tydeligt slesvigske sprogton, er interessant som vidnesbyrd om den mindre hyggelige side af gamle dages folketro.¹

Anno 1744 den 11de Januarij.

Wen² mand vil holde to løbske Heste, skal mand kun sige to Ord, som lyder saaledes: Vil du icke i Herrens Nafn, saa staar i Dievels Nafn.

Wen mand vil hvide,³ hvorledes at mand icke kand skyde en Flint af, saa kand mand kun gaa hen og staa for den, som haver Flinten, og puste om til Siden og sige ved sig selv: Vil du ikke blive tilbage i Herrens Nafn, saa bliv i Dievelens Nafn.

Daar mand vil hvide at gjøre en halt eller lam, som gjør en noget imod, da tag en lige Kistsøm⁴ og set i hans Fodspord i Dievelens Nafn, saa bliver hand lam, at ingen Doctor kand curere ham igien, indtil saa længe jeg tager den op igien.

Om mand bliver insluttet i Fængsel, og da komme ud igien uden Menniskens Hielp, da skal mand kun puste paa Laaset af Hiernet⁵ i Dievels Nafn, desligeste paa Dørren.

Paa det, at mand kand gjøre disse og meere saadanne Konster, da skal mand først lære det Fader vor bagvent.

Den 27de Januarij.

Naar mand haver mist noget Tøy, og mand vid icke, hvem der har taget det, da skal mand sige nogle Ord, som lyder saaledes: Hvem, der har taget det, da give Fanden dend samme saa stor een Uroc, at hand vid hvercken hid eller did, dette skal tales i Dievelens Nafn.

Naar mand vil have de Krusser⁶ til at dantze paa Bordet, saa skal man ickun sige: Fanden fare iblandt Krusserne, saa skal de dantze.

Naar Mand vil have et Block⁷ til at flytte sig alleene: Flytt ickuns dig i Dievelens Nafn.

Naar mand tager en Penning ud med sig og [vil] faa hende til at flye ind igien, enten i et eller andet, pust ickuns paa dend i Dievelens Nafn, saa før Fanden dend ind igien.

Naar mand gaar ud og haver ingen Penge, saa skal mand gaa ud og sige: I Dievelens Nafn, jeg haver ingen Penge, saa skal mand tage Smaasten i Lommen, saa skal det blive til Croner.

Naar nogen gaar ud og taler noget med een anden, de maa sige, hvad de vilde, saa kand mand dog sige det: Der staar nogen ude for Dørren og siger, hvad de vilde, Fanden hvad er dette, og hvad siden kommer een i Tancker, det samme er det.

Naar mand tager et Spill Kort og puster paa dem og siger: Flincke og

flye⁸ Spillekort, saa skal de fare bort, at ingen ved, hvor de bliver, saa skal mand tage og suuche⁹ til sig igien og [sige] det samme, saa skal de komme i Hænderne igien.

Naar mand er bested i Kriegsfare eller Orlof, da kand mand kun tage en liden Pind og skiære den i smaa Spane¹⁰ i Dievelens Nafn, saa skal det blive til store Skibe.

Alle saadanne Konster skal ille giøres i Dievelens Nafn, og dit Fader vor skalt du og bede bagvendt, derved saa kand det altsammen skee.

Noter (enkelte af disse er tilføjet af meddeleeren):

1. Se herom F. Ohrt: Danmarks Trylleformler I, især s. 439 ff.
2. Det slesvigske dialektord for rigsmålets »når«, svarende til det tyske »wenn«.
3. D. v. s. vide.
4. Den tyske oversættelse har: »einen Nagel aus einem Sarg«.
5. D. v. s. jernet, dørjernet.
6. D. v. s. krus, tysk: Krüge
7. Den tyske oversættelse tilføjer: »oder stück Holtz«.
8. Oversættelsen har: »fahre und fliege«.
9. Ordet må efter sammenhængen betyde »suge«, nemlig suge vejret til sig igen inden næste pust.
10. D. v. s. spåner.

Danske gudstjenester i Mjolden efter 1864

Af Henning Heilesen

Mjolden sogn var en af de egne i Sønderjylland, hvor grundtvigsk vækkelse tidligst fandt indgang. Her virkede præsterne Ludvig Hass (1835—40), L. C. Hagen (1840—50) og Harald Boisen (1851—60) som tilhængere af Grundtvig. Boisens efterfølger C. D. W. Munthe Fog var ikke grundtvigsk,¹ men han var i hvert fald dansk (broder til den senere biskop over Sjællands stift Bruun Juul Fog). Han døde i marts 1867 og blev derfor fri for at skulle aflægge ed til kongen af Preussen, hvad han sandsynligvis ville have nægtet ligesom de fleste andre danske præster på den egn. Efter at embedet havde stået ledigt i godt 1½ år, blev det i efteråret 1868 besat med den tyske pastor Wernich, som tillige var præst i Døstrup. Som følge deraf holdt den grundtvigske kreds i Mjolden sogn gudstjenester ved indkaldte danske præster; dette var endnu ikke forbudt. Det første vidnesbyrd om disse gudstjenester er en skrivelse af 18. juni 1872 fra landråd Bleicken i Tønder til provst Bohr i Møgeltønder. Heri meddelte landråden, at han 29. maj s. å. havde sendt provsten en anmeldelse fra gendarm Hoffmann i Ballum; den gik ud på, at der efter sigende (angeblich) blev afholdt gudstjenstlige møder i Mjolden ved danske præster; samtidig anmodede landråden provsten om at udtale sig om eventuelle forholdsregler derimod.

Provst Bohr fornægtede ikke sit danske sindelag; han foretog sig intet i sagen. Pastor Wernich blev 19. maj 1873 forflyttet til Nordborg; til hans efterfølger blev Hans Schlaikier Prahk kaldet 26. september s. å. I sine senere embeder i Møgeltønder, Egen og Gl. Haderslev vandt han både påskønnelse og tillid i alle kredse, kirkelige som nationale,² men i Mjolden blev han betragtet som repræsentant for de preussiske magthavere, og den grundtvigske kreds fortsatte sine gudstjenester.

Herom indberettede gendarm Hoffmann følgende:

Ballum, den 28. april 1874.

Til det kongelige landrådsembede i Tønder.

Det kongelige landrådsembede melder jeg pligtskyldigst, at afholdelsen af gudstjeneste ved danske præster hos bonden Niels Andersen i Mjolden vedbliver ligesom forhen til trods for, at der nu er indsat en fast præst sammesteds. I februar prædikede lærer Appel fra højskolen i Rødding,³ den 25. marts en præst fra Jylland og den 25. april præsterne Hostrup og Nørregaard, samtidig højskoleforstander, fra Jylland.⁴ Bag ved bordet, foran hvilket præsten står for at afholde gudstjenesten, som beboerne kalder den, hænger en dansk fane.

Hoffmann,
bereden gendarm
af den 9. gendarmeribrigade.

Ved anordning af 8. juni 1874 fra regeringen i Slesvig blev det forbudt »udenlandske« (d. v. s. danske) præster at holde gudstjenstlige møder i Nordslesvig. Kredsen i Mjolden fortsatte dog sin virksomhed. 24. november 1875 rapporterede gendarm Hoffmann, at »Danske Samfund« i Mjolden gentagne gange havde afholdt møder hos Niels Andersen, ved hvilke fhv. lærer (L. B.) Povlsen fra Bovlund havde holdt religiøse foredrag, som til sidst altid skulle gå over i det politiske og tjente til påny at styrke den danske »fanatisme«; efter hvad han havde erfaret, skulle foreningen nu hedde »foredragsforening«. Også kvinder deltog i disse møder, bl. a. huslærerinderne (Elise) Lindberg hos A. Tyssen Hansen i Randerup og Brunstrøm hos J. N. Brodersen i Mjolden.

Gendarm Hoffmann var intet uvildigt vidne, og hans omtale af, hvad der foregik ved møderne hos Niels Andersen i Mjolden, er næppe helt pålidelig. Det er ikke sandsynligt, at L. B. Povlsen har talt politisk ved disse lejligheder. Hvad Hoffmann hentyder til, vides ikke.

Undertiden talte pastor Fr. Gottlieb, der 1874 havde taget sin afsked som sognepræst i Hjerpsted og boede i Skærbæk til 1876, hos Niels Andersen i Mjolden.⁵ Engang holdt han foredrag her om Johannes Døberen. Gendarm Hoffmann overværede mødet. Da han havde hørt nogen tid på foredraget, kaldte han Tyssen Hansen, som ledede mødet, ud og sagde til ham:

»Han prædiker jo«. »Nej«, sagde Tyssen Hansen, »det er et foredrag, han holder«. Gendarmen, som var yderst skikkelig, ville ikke volde forstyrrelse, når det på nogen måden kunne undgås. Han hørte igen på foredraget nogen tid og sagde til sidst: »Mig tykkes dog, han prædiker«. Tyssen Hansen svarede: »Nej, det er et bibelsk foredrag«. Så grundede gendarmen videre over forskellen mellem et bibelsk foredrag og en prædiken, indtil pastor Gottlieb blev færdig med sit »foredrag«.

Kredsen holdt møder hos Niels Andersen indtil 1877, da den fik bygget en sal til Knud Hansens gård i Forballum. Her holdtes både gudstjenester og folkelige møder. L. B. Povlsen overtog kredsen, da han 1879 blev frimenighedspræst i Bovlund. Jens Jørgensen overtog den 1899, da han blev frimenighedspræst i Skærbæk.

Henvisninger og noter:

Tønder amtsarkiv, Lø-Møgel-tønder herreds kirkevisitatorium, Kirkevisitatorialsager fra Mjolden sogn 1865–77 (landsarkivet i Åbenrå).

Thade Petersen: De sønderjydske Frimenigheders Historie (især s. 162 ff.).

1. Johs. Fog-Petersen: Brogede erindringer s. 12.
2. Se herom Aage Dahl i Præstehistoriske Samlinger s. 238 ff.
3. Cornelius Apel blev først ordineret 30. juli s. å.
4. Misforståelse af gendarmen; der er tale om højskoleforstander Jens Norregaard, Testrup. Han var cand. theol., men ikke ordineret.
5. Thade Petersen anf. værk s. 164 ff. Episoden må have fundet sted i Mjolden, ikke i Forballum, som Thade Petersen mener, da Gottlieb i 1876 blev præst i kongeriget.

GLIMT FRA GABØL BYS FORTID

Af Hans Worsøe

»Gabøl er en liden Stad«

(fra gammel byremse).

Landsbyen Gabøl er beliggende 20 km vestnordvest for Haderslev. Agerjorden, der hører til Gabøl, beskrives af den gamle lærer Nørgaard i Gabøl som god og leret, men især området syd for byen var i ældre tid i høj grad præget af heder og mosestrækninger. I endnu ældre tid har skoven også her været udbredt, men allerede omkring år 1600 — og måske tidligere — er de Gabølbønder sluppet for at yde træ til kongen. I 1708 findes endnu »enkelte og meget slette egetræer«, men senere skrives, at der ikke hører skov til byen. I kirkelig henseende hører Gabøl til Nustrup sogn oprindeligt i Tørninglen provsti under bispem i Ribe. Efter 1864 blev samtlige i Prøjsen indlemmede tørninglenske sogne lagt under bispem i Slesvig, men efter genforeningen kom sognet atter under Ribebispem. Det er klart, at kirken og dens præster har spillet en stor rolle i byens historie gennem tiderne, men en skildring af disse forhold — herunder en detaljeret fremstilling af fattig-

væsenet, som hele sognet administrerede i fællesskab — vil falde udenfor rammerne af en kort gennemgang af byens historie. Nævnes skal det blot, at en foregangsmand på det landøkonomiske område Johan Arndt Dyssel et kort åremål var præst her, nemlig fra 1758—1764. Foruden kirken har også skolen spillet en stor rolle, og da Gabøl fra gammel tid har haft egen skole, vil det glimtvis komme oplysninger om denne. Det samme gælder krovæsenet, hvis betydning for byens dagligliv sikkert har været betydelig — og de to kroer i byen giver i sig selv et billede af den delte by, hvis indbyggere i verdslig henseende dels hørte under kronen dels under Grams gods. Hvad angår de enkelte gårdes historie, så lader der sig meget vel udarbejde ejer-rækker for de enkelte gårde gennem ca. 300 år, men da disse skønnes kun at have interesse for den enkelte gårds besidder, vil de ikke blive bragt her.

Lad os imidlertid begynde med begyndelsen, selvom den er hyllet i tåge. Tidligt har der været mennesker på denne egn: derom taler de mange gravhøje i sognet deres endnu tydelige sprog, selvom mange er blevet jævnet med jorden i de forløbne århundreder. I hele sognet skal der have været ca. 130, hvoraf godt 30 lå omkring Gabøl og Brundelund.

I stednavnene afspejler gravhøjene deres eksistens. Således findes på et kort fra 1792 ved bymarkens sydside navnet Fierhøi-Moos, efter højgruppen Firehøj, hvor der er fundet et bronzesværd. Men de folk, der har efterladt os gravhøjene, har ikke boet i nogen by »Gabøl«, snarere mener man, at gravhøjens placering har været betinget af vigtige oldtidsveje — og Gabøl by er først opstået omkring 500 år efter bronzealderens ophør.

Det er stednavnene, man må prøve at tolke for at få noget at vide om byens oprindelse — og her er der uenighed. Første halvdel af byens navn er utvivlsomt et gammeldansk personnavn — enten mandsnavnet Gavi eller tilnavnet Gabbi. Endelsen -bøl er dannet af ordet bol, der betyder en gård eller så stort et jordstykke, at det gav en fri bonde og hans familie fuldt underhold. Afledning -bøl kan have betydningen »beboet plads« eller »byggested«. Bynavne på -bøl er hyppige i Sønderjylland — ialt er der ca. 100 — og de betegner forholdsvis små og sene bebyggelser (oftest 40—50 tdr. hartkorn) — og byens alder kan på grundlag af navnet ansås til små 1000 år. Byerne på -bøl er udflytterbyer fra ældre landsbyer grundlagt på udjord eller fælled, som regel enkeltmandsforetagender, så det ligger nært at antage, at Gavi eller Gabbi er navnet på byens »grundlægger«. Men hvor er han så kommet fra?

Det viser sig, at de omliggende byer alle selv er sene udflytterbyer: Nustrup, Kastrup og Skrydstrup er af den type, der kaldes torp-byer, og som endnu på Jyske Lov tilblivelsestid kunne dannes ved kollektiv udflytning ud på vangene til de såkaldte »adelbyer« d. v. s. gamle, oprindelige bebyggelser. Også Uldal og Kolsnap er nye byer. Tislund mod syd er derimod

Oldtidshøj og gammel vej i Nustrup sogn.

ældgammel — men mellem Gabøl og Tislund lå ganske uvejsomme strækninger, der gør et tilhørsforhold usandsynligt. Nu viser det sig imidlertid, at der øst for Kolsnap ikke langt fra skellet mod Uldal ligger et stykke agerjord, kaldet Adelby, og her har den oprindelige bebyggelse uden tvivl ligget; dens navn er nu ukendt, og den er selv forsvundet, idet dens jorder er blevet delt mellem udflytterbyerne.

Lad os også betragte andre af de gamle navne og se, hvad de kan oplyse. Jerres-mark, der oprindeligt hørte til Ålkær men nu regnes til Gabøl, bærer bud om en glemt person ved navn Erik, og det gammeldanske fornavn Tott findes skjult i Tottesvad — tidligere et vadested over Gabøl bæk, nu er der bro. Om forholdene i den gamle landsby fortæller navnene: Gammel Gadeagre, Gamle-Folde, Fælleden, Faarhede, Gaaseagre, Hyrde-eng, Middagssted (om det sted, hvor byens køer blev drevet sammen om middagen), mere forklaring behøver måske navne som Havnkær, der kommer af det gl. danske hafn: græsgang, og Sighusgrov — skelgrøften mellem Gabøl og Nustrup, der har navn efter et hus ved det stillestående vand (en sig). Limerisgrav fortæller, at her skar man kviste til riskoste — og sådan fortæller navnene om de gamles gøremål. Det er værd at bemærke, at alle navnene er af ren dansk oprindelse.

Første gang Gabøl er nævnt i de bevarede dokumenter er i et tingsvidne i Slesvigbispens arkiv, dateret 24. maj 1460 — et tingsvidne udstedt på

Gram herreds ting, hvortil Gabøls bønder var tingpligtige. Blandt vidnerne nævnes her: Mattis Perss i »Gabyl«. I 1542 dukker »Gabell« op i skattemønstrene, og da vi her for første gang har samtlige byens fæstere under kronen, skal de alle 14 nævnes. Det var:

Lauerens Clemitzen, Marten Jebsen, Jurgen Jensen, Niels Jurgensen, Peter Jurgensen, Jurgen Lassen, Jep Matzen, Jesper Matzen, Thomes Olofsen, Hans Petersen, Sven Petersen, Nels Svensen, Mouris Symensen og Jep Trogelsen. En gård lå desuden til Frue kirke, Haderslev.

En lille del af Gabøl by hørte imidlertid ikke under kronen men under Gram gods, og fra 1585 findes en detaljeret opgørelse over godsets jorder. Disse deles i skovegne og hedeegne, og Gram herred regnes til hedeegnene. I Gabøl opgives, at to helgårde og en kådner hører under godset. I Ditlev Buchwalds jordebog fra 1620erne opgøres denne jord til ialt 9 otting, et tal der går igen ved udskiftningen. Blandt afgifterne nævnes, at hver gård skulle spinde 4 pund hør eller 8 pund blå samt levere 20 æg og betale 8 s. i vognpenge. Desuden leveredes korn og det er interessant at se, at disse naturalieafgifter er omregnet i penge, da det giver et indtryk af prisforholdene: 1 svin kostede 1 rigsdaler, 1 får 32 skilling, 1 gås 12 sk., 1 høne 3 sk. og en snes æg 3 sk. — en betydelig prisstigning siden 1585. Da leverede hver helgård 1 svin (= 1½ mark), 1 får = 1 mk., 1 gås = 4 sk. og 1 høne = 1 sk., hvortil kom opfodring af 1 svin og 1 »Fodernød« + en afgift som gabølbønderne betalte i korn.

Disse afgifter svarer nogenlunde til dem, kongens bønder betalte. Efter jordebogen 1604/05 betalte hver helgård, som beboedes af 2 i et enkelt tilfælde 3 »gårdsbrødre«, en pengeafgift varierende fra 4 mk. 6 sk. til 3 mk. 6 sk. samt en fælles afgift på 3 mk. for jordstykket »Abelücke« + følgende naturalieafgift: ½ ört havre, 1 får, 1 høne, 20 æg og 2 svin årligt. 2 gårde skilte sig ud fra de øvrige, den ene ved kun at betale 8 sk., 1 får og 2 svin og den anden — den eneste, der var delt mellem 3 bønder — ved at erlægge følgende afgifter: 18 penning, 1 tønne smør, 1 får, 4 svin og 6 skæpper havre. Men endnu en tung byrde hvilede oprindelig på fæstebøndernes skuldre, nemlig hoveriet. Dette var ubestemt, og det fik især Grambønderne at mærke. Ved udvidelser af Grams hovedgårdsmarker og indførelse af kobbelfrug voksede behovet for hoveri, og dette blev efterhånden dagligt. Dog allerede i begyndelsen af 1600-tallet blev Grambønderne i Gabøl fritaget for hoveri imod at betale en pengeafgift, fordi de boede så langt fra hovmarkerne.

Kejserkrigen 1627–29 er ikke gået sporeløst hen over Nustrup sogn, hårdest medtaget var Nustrup by ved landevejen Ribe-Haderslev, og om de Nustrupbønder hedder det i 1629 »disse haver hverken sæd eller fæ; udgiver den ottende part«, nemlig af deres normale udgifter. Om Gabøl hedder det, at man der netop har sæd og fæ. De giver en trediedel af de normale afgifter »som er ringe«. Foruden gårdmændene findes nu husmænd an-

ført i byen. At Gabøl er sluppet billigere skyldes utvivlsomt, at byen har ligget ret isoleret. På kortet i Danckwerths Landesbeschreibung fra 1640-erne ses kun de vigtigste færdselsårer aftegnet, nemlig Ribe-Haderslev landevej gennem Nustrup og Ribe-Flensborgvejen gennem Toftlund og Ager-skov. Hedestrækninger, sumpede enge og moser samt vandløb har gjort tværgående trafik gennem Gabøl vanskelig, og kun dårlige markveje og fodstier har forbundet byen med omverdenen. Desværre er det ikke lykkedes at finde et detailleret kort fra tiden før udskiftningen, så disse veje og stiers placering kunne skildres. Mange af de ældre stier har dog sikkert holdt sig til op mod vor tid. Vigtig var vejen til møllen, og ikke mindre vigtig stien til sognekirken i Nustrup. Blandt stierne nævner lærer Nørgård en fodsti, der førte fra Gabøl over markerne til den sydlige del af St. Nustrup — denne sti var først omkring århundredskiftet ved at gå af brug, medens en fodsti fra byens midtpunkt over markerne til Nustrup kirkevej endnu var i hyppig brug.

Men vi vender tilbage til det urolige 17. århundrede. 1657–60 hærgede svenskekrigene i Jylland, og i krigens kølvand kom pesten, der i året 1659 nåede sit uhyggelige højdepunkt. Sognepræsten i Nustrup skal være blevet dræbt, da han med sine sognefolk under anførsel af forvalteren på Gram søgte at gøre modstand. Alle faldt på nær 3 fortæller det — andre kilder siger, at præsten døde af pest. I jordebogen 1662 nævnes i Nustrup én fæster, i Vrå én, i Kolsnap én, men Gabøl nævnes hverken da eller i 1663/64, hvad enten det så skyldes, at hele befolkningen er flygtet eller at de tilbageværende få er ganske forarmede — vel snarest det sidste. Da salig Niels Sørensens landboel d. 6. juli 1660 blev vurderet, forefandtes kun af og på gården: 5 fags salshus, 14 fag ladehus, 7 fag ladehus med lervægge og et sønderslagent skab — og sådan har det set ud overalt. I 1664/65 er der tre fæstere og 2 husmænd og ligeså i 1666. Dette er formentlig resterne af den oprindelige befolkning på de kongelige gårde — herpå tyder også navneslægtskab: i 1634/35 nævnes bl. a. Tiellof Lassen og 1664/65 bl. a. Jens og Marcor Tiellefsen. I 1671 ligger 9 halvgårde og én kvartgård øde og i 1672 synes 22 gårde af forskellig størrelse og 3 boelsteder, hvoraf det ene med krohold, igen at være beboede, mens 6 halvgårde og 2 kvartgårde er øde. Byen har modtaget et kraftigt tilskud af nye folk, formentlig hovedsageligt norrøjder. I jordebogen 1672 ses samtlige pengeafgifter at være sat op med ca. en trediedel, og som noget nyt skal 2 gårde hver underholde en rytter.

Efter svenskekrigene var Gram gods blevet købt af rigets feltherre Hans Schack, og denne søgte hurtigt at få ødegårdene besat, tildels med afdankede soldater. Han forsøgte at få ordnede forhold, og bl. a. Grambøndernes møllevang til Gram mølle blev indskærpet. Ved en synsforret-

ning 8. okt. 1663 hedder det om Gabøl: under Gram hører 4 halvgårde, der er lagt helt øde. Noget tømmer ligger endnu på stedet, nogle fag står endnu, men det hele hænger kun så løst sammen, at det hvert øjeblik kan falde ned. Endnu 1668 lå samtlige Gramgårde i Gabøl øde. Nye beboere skulle installeres, men fik kun brugsret over tingene. I 1678 har en bonde på egen bekostning opbygget sin gård, og der tilstås ham derfor 3 års frihed for skat. De nye beboere kunne efterhånden løse frihedsbrev for hoveri, og i 1699, da alle 4 halvgårde igen var besat, var de to fri for arbejde og ejede selv bygningerne.

I 1708 optoges på Rentekammerets foranledning en udførlig beskrivelse af Haderslev amt. Fra Gabøl findes for hver enkelt gård anført beboer, bygninger, udsæd, høavl, foderkreaturer, besætninger, skatter og restancer. Byen har været fattig, og der er forholdsvis mange restancer, ja en enkelt gård må sættes til tvangsauktion for at få pengene ind. Bemærkelsesværdigt er det, at to helgårde, to tofemtedelsgårde, en toftgård og et kådnersted ligger øde eller er taget i brug i indeværende år — om disse gårdes jorder oplyses, at de helt eller delvist er sprunget i lyng, og flere af dem mangler bygninger. Som de kongelige bønders arbejdsydelse nævnes bl. a., at hver gård skal bjærge et læs høg ved Styding dam, opsætte gærder bl. a. ved Tørning og Vojensgård, levere tækkemateriale til Vojensgård og gøre håndtjeneste og kørsel ved dens reparation samt foretage reparationer ved Slipslusen i Hoptrup sogn. Bønderne, der i 1670erne var opført som hørende under Bevtoft mølle, synes nu at være møllepligtige til Touskov mølle ved Mølby og skulle deltage i dens vedligeholdelse. Degnen er skoleholder for hele sognet.

I 1713 traf bønderne i Gabøl — velsagtens på deres grande, som der ellers fortælles lidet berømmelige historier om — som de første i Haderslev amts vestlige del — beslutning om udskiftning af engene:

»Anno 1713 d. 7. august haver vi underskrevne samtl. Gabøl bymænd vedtagen at skifte og dele vores enggrund i stykker tal, så at enhver kan få sit eng indhegnet for sig selv og gøre sig det så nøttigste de kan.« og det skulle gøres »saa døgtig at fælles beester kand icke komme derover«.

Det blev også bestemt, at når vandet blev stemmet, måtte ingen beholde det længere end 2 dage på sin eng. Til græsningsreglerne føjedes, at den der forbrød sig imod dem: »schall gifve 3 Mk. till brøder till sit Øffrighed og 2 Mk. til Grande« (hvor den slags som regel blev omsat i øl). Af underskrifterne ses, at kun tre af Gabøl bymænd var nødsaget til at prente forbogstaver, de andre 15 skrev fulde navn. Ved denne udskiftning følte Anders Jacobsen sig forfordelt og protesterede, men klagen blev afvist, efterdi han forhen godvillig havde givet sig under lod, og heller ikke hans gårdsbrødre havde noget at indvende. Senere bliver de kongelige bønder utilfredse, idet de mener, at

Grambønderne har fået for meget, og på deres klage til amtmand Reventlov svares, at Grambønderne skal betale erstatning eller delingen ophæves. Den 16. juli 1715 klager disse til greven på Gram, og han går straks i en skrivelse kraftigt ind for sine bønder. Resultatet bliver, at amtmanden må bestemme, »at da byttet nu en gang er sket, og en del lodsejere har anvendt meget arbejde på de dem tildelte enge og deres forbedring, og da man også har med fremmede undersåtter at gøre, saa er det bedst, at alt sker og bilægges i mindelighed og efter billighed«. Men selvom denne udskiftning kom til at stå ved magt, varede det 60 år inden man for alvor tog fat på at udskifte markerne.

Men hvordan så gårdene ud, der lå og klumpede sig sammen omkring den fælles gadejord? Fra 1722 findes en beskrivelse af Grambøndernes gårde, og som et typisk eksempel kan nævnes Claus Hanssens gård, som han selv ejede. Den bestod af 18 fag stuehus i god stand, 15 fag ladehus, hvoraf 9 fag opbygget 1720/21 og 2 fag port. Besætningen var 6 bæster, 2 plage, 1 fole, 8 køer, 2 stude, 3 ungnød, 1 kvie, 18 får, 10 lam, 3 kalve, 1 svin, 7 grise og 2 bitræer. Det skal nævnes, at han også havde fæstet en anden gård, men her ejede greven bygningerne, så den så sådan ud: bygningerne befandt sig i slet stand, 5 stolper fordærvet, tækningen forrådet og der er ingen besætning. Claus Hansen såede 20 skp. første kær rug, 20 skp. anden kær rug, 15 skp. havre, 5 skp. byg og 15 skp. boghvede og avlede 14 læs hø. Køer og bæster blev græsset på ageren indtil høet var inde, derefter kom bæsterne (hestene) i engene og ungkreaturerne på heden, hvor der også graves tørv (flaue). Derimod var deres mose dårlig og de kunne ikke få mosetørv (klyne) nok, og måtte købe dem andetsteds. Skov fandtes ikke til nogen i byen. I tiende til øvrighed, præst og kirke gav de 15 kær rug, hvoraf præsten alene fik halvdelen. Kvægtiende blev kun givet til præsten, som desuden fik smør af hver ko samt $\frac{1}{2}$ ost og 2 brød. Degnen fik årlig 1 skp. rug, 4 brød og 3 sk. af hver. Der ydedes 2 dages hoveri henhv. i eng og lund og kørtes med hest og vogn 18 mil foruden ægt.

Skolevæsenet synes at have været i forfald op mod midten af 1700-tallet. Degnen Hybschmann havde forpligtet sig til at holde skole men gjorde det ikke, så rundt omkring i sognet måtte bønderne selv skaffe skoleholdere. I Nustrup »holdt en ung dreng skole i et lidet hus om vinteren« og i 1748 holder Niels Heinsen skole i Kolsnap, men bor i Gabøl, så man har sikker været fælles om ham. Iøvrigt viser han sig som psalmedigter, da han 1748 søger degneembede i Øster Linneth. Da det giver indtryk af den ånd, der har præget ham, skal første vers af hans psalme anføres:

Nu vil jeg mig henvende i Troen til Guds Søn,
Og vil rundt ud bekjende med ydmyg Suk og Bøn,

At jeg ham har bedrøvet med Vantroes store Synd,
Og har den længe øvet og lagt udi det Dynd.

Hans efterfølger som skolelærer i Gabøl er Oluff Nielsen, der i 1758 ansøger om del i degnetjenesten. I et brev til H. A. Brorson skriver han:

»Jeg begærer det ikke for nogen æres skyld i verden, min inderlig attrå af dette er at få en bestandig skole og at blive en tjener i Guds hus«.

Det lykkedes ikke denne gang, og i 1762 ansøger han igen, men nu er han skoleholder i Bæk. Omkring ved den tid trækker den gamle degn Hybschmann sig tilbage, de øvrige skoleholdere får del i degnetjenesten og skolevæsenet kom ind i faste baner. Og også de fattige går bedre tider imøde, idet sognet i 1762 havde opbygget et »Armhus« ved Nustrup kirke for en guldkæde, som provst Wedels hustru havde givet sognets fattige.

I 1761 møder vi Claus Hansens føromtalte gård igen, nu beboet af sønnen Hans, der er fribonde og kromand (iøvrigt kan Gram-kroen i Gabøl spores tilbage til 1720, idet Peter Jul da »haver ingen Privilegium men holder dog Kroe og Høkeri«). Gården består da af 12 fags salshus i grundmur, 25 fag lade også i grundmur undtagen 12 fag lervæg på den ene side, så der er sket betydelige forbedringer, der synes at være typiske for byens udvikling i denne periode. Som kuriosum kan nævnes, at to Grambønder i 1761 dyrker humle i Gabøl — iøvrigt lå Gabølbøndernes jord i fællesskab med de kongelige bønders.

I 1766 udstedtes udskiftningsloven for Sønderjylland. Forud var gået flere henvendelser fra bønder i landsdelen, bl. a. i november 1762 fra »Deres Majestæts allerringeste tro Undersaat i Gabøl by Anders Sørensen«, sandsynligvis inspireret af pastor Dyssel. Han henviste til de heldige følger af udskiftningen af engene i 1713 og gjorde opmærksom på, at han ved grundforbedringer havde sat sin høavl stærkt i vejret, og at han med godt udbytte havde opdyrket et stykke hede, der lå indhegnet sammen med engarealet, og nu ville han have sin jord udlagt for sig selv. Imidlertid døde foregangsmanden Anders Sørensen i oktober 1765 kun 48¹/₂ år gammel, og med ham gik initiativet til udskiftning bort, så Gabøl måtte vente, indtil der i september 1774 fra officiel side kom påbud om udskiftning af såvel de kongelige som de grevelige bønders jord efter ottingtal. Opmålingen foregik i foråret 1775 ved landmåler Peter Nissen. Østerhede og Vesterhede undtoges, og sandemændene fastsatte efter ottingtal antallet af enhv. får og ungkreaturer, der måtte græsses der. Markjorden deltes mellem 12 kgl. — ialt 53 otting — og 4 Grammer på ialt 9 otting, og medens de kongelige gårde varierede fra sandemanden Christen Lauritzens 9 ottinger til skovfoged Jens Petersens 2¹/₄ otting havde samtlige Grammer 2¹/₄ otting. Vandløbene blev ikke reguleret. Til erstatning for den tidligere udlagte engjord fik 6 landboelsmænd græsningsjord. (fortsættes).

**Andels-
Svineslagteriet
i Kolding**

Grundlagt 1888

**Grænselandets liv
grænselandets sang**

møder De i

Jydske Tidende

Syd- og Sønderjyllands store blad

**Haslev
GYMNASIUM**

Kostskole for drenge

6. og 7. hovedskoleklasse,
realafdeling og gymnasium.

Alle oplysninger ved henv. til
Peter Kæstel, rektor, Haslev

HADERSLEV BANK

AKTIESELSKAB

Paul Thomsen

Krusaa

Kolonial, spirituosaa, køkkenud-
styr, trikotage, herreekvipering

Strik til hele familien

... men husk det skal være

mølægte

**Sønderborg
GARN**

OUGAARDS

Boghandel

Vi har altid det bedste af den nye
og den ældre litteratur
på hyldeerne

Haderslev - tlf. 2 25 71

Ladelund

Landbrugs og Mælkeriskole

Brørup station

**Sønderjyllands
Kreditforening**

Haderslev

**Sønderjydske
Tæppefabrik**

A. R. Kjærby A-S
Højer

Graasten Bank ^{1/2}

Kontortid 9-12, 2-4, lørdag 9-12

GRAASTEN

^{1/2} Sønderjydske Frøforsyning

Frøavl & Frøhandel

Aabenraa

Restaurant **Grænsen**

C. Heiselberg
Krusaa

Hejmdals

BOGTRYKKERI

AABENRAA TLF. (046) 2 31 32

**Spare- og Laanekassen
for Hobro og Omegn**

Vestkysten

Syd- og Vestjyllands største dagblad

A. Nielsen & Co. A/S

Nykøbing Falster

A-S Faxe Kalkbrud

Frederiksholms Kanal 16

Telefon Minerva 7500

Jordbrugskalk

90% kulsur kalk i varen, som den leveres, 100% passerer 3 mm sigte

Lolland - Falsters Folketidende

Stiftets største blad

Nykøbing F.

Pindstrup Mosebrug

SAVVÆRK OG EMBALLAGEFABRIK

Telefon Pindstrup 13 og 18

Graasten Andelsslagteri

Aktieselskabet

Varde Bank

Filialer og kontorer
over hele Sydvestjylland

Læs

Dannevirke

Sønderjyllands ældste blad

Windfeld-Hansens

Bomuldsspinderi A/S

ANDELSBANKEN

Haderslev

Aabenraa

VEJLE

MAMMEN *specialsåmaskiner*

VILMO *kunstgødningsspredere*

GYRO og EXTI *kværne*

GYRO *kuledækkere*

GYRO *frontlæssere*

GYRO *grøntfoderhøstere*

GYRO *centrifugalspredere*

GYRO *kaffemøller*

A-S GYRO . SKIVE

Telefon 1500

Sønderjysk Månedsskrifts ekspedition: Landsarkivet, Åbenrå. Redaktionens adresse: Viceskoleinspektør W. Christiansen, Brorsonsvej 37, Tønder. Viceskoleinspektør Chr. Stenz, Tøndervej 173, Åbenrå. Cand. polit. Inger Bjørn Svensson, H. P. Hanssensvej 9, Haderslev. Tryk: Th. Laursens Bogtrykkeri, Tønder.